

EL SERPENT DE MANLLEU: L'ENIGMA DEL MORTER I LA CANÇÓ AL DESCOBERT

TONI DONADA MADIROLES

The Snake of Manlleu: the enigma of the mortar and song revealed

El Serpent de Manlleu és un cas singular en la tradició d'animals fantàstics catalans en tenir una llegenda i una cançó d'origen popular que en parlen. L'article es fixa sobretot en el morter, un element clau en el desenllaç de la llegenda i en la versió de la cançó que els enregistraments moderns han popularitzat. La localització de la partitura original del treball de camp, dins els materials de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, posa al descobert les fonts en les quals pua la cançó a una veu i piano del mestre Francesc Pujol.

Paraules clau: bestiari, morter, Cançoner Popular de Catalunya, Joan Puntí i Collell, Joan Sala i Salarich, Francesc Pujol i Pons

The Snake of Manlleu is a singular case in the tradition of Catalan fantastic bestiary in having a legend and a popularly known song spoken about it. The article focuses above all on the mortar, a key element in the development of the legend and in the version of the song that modern recordings have popularised. The location of the original score from the fieldwork, within the materials of the Work of the Popular Songbook of Catalonia, reveals the sources from which the maestro Francesc Pujol created the song for voice and piano.

Keywords: bestiary, mortar, Cançoner Popular de Catalunya, Joan Puntí i Collell, Joan Sala i Salarich, Francesc Pujol i Pons

L'any 1955 *Ausa* publicava un article d'Esteve Gaja i Molist (Manlleu, 1919-1998) amb el títol *El Serpent de Manlleu*.¹ Que més de mig segle abans, el notari i cronista de la vila, Domènec Torrent i Garriga (Manlleu, 1844-1922), decidís no incloure la llegenda del Serpent en el seu recull *Las leyendas de mi pueblo*² (1902) per «*inverosímil*»³ —tot i ser, sens dubte, de totes les que s'explicaven a la vila, la més popular—, converteix Gaja en el primer a transcriure la llegenda sobre el paper.

1. GAJA I MOLIST, Esteve. «El serpent de Manlleu». *Ausa* [Vic], vol. 12, (1955), p. 89-92. Aquest mateix article apareix reproduït en l'extraordinari de la Festa Major de *Comarca* (1-VIII-1959). Hi ha un breu article, precedent del que es va publicar dins *Ausa* i del qual és deutor: PUJOL I ESCALÉ, Francesc; GAJA I MOLIST, Esteve. «La serpent de Manlleu». *Croquis manlleuencs*. Manlleu: Gràfiques Manlleu, 1952, p. 27-32 (Monografies Manlleuencs). En aquest escrit no s'explica la llegenda, però és un dels seus lectors qui en refrescar-li la memòria possibilitarà la seva publicació en l'article d'Esteve Gaja en la revista *Ausa*.

2. TORRENT I GARRIGA, Domingo. *Las leyendas de mi pueblo*. Vic: Imp. Vda. de R. Anglada, 1902, 139 p. El conjunt de llegendes havien sortit publicades prèviament en el periòdic local *El Ter* entre els anys 1898 i 1901. El seu èxit va motivar l'aplec en forma de llibre.

3. TORRENT I GARRIGA, Domingo. *Manlleu. Croquis para su historia*. Vic: Imp. Vda. de R. Anglada, 1893, p. 178.

Hi ha diverses afirmacions en l'article d'Esteve Gaja que avui dia, gràcies a disposar de moltes més dades, podem completar i matisar, com ara que la «llegenda s'ha mantingut a través del temps mercès, principalment, a la cançó que originà». Podem dir que la cançó popular *El Serpent de Manlleu*, tot i tenir el seu origen en la figura llegendària del Serpent —a Manlleu conegut com el Serpent de la Devesa, lloc on es diu que vivia—, va recórrer un camí paral·lel a la llegenda durant dècades. De fet, la cançó popular —les primeres versions transcrites pels folkloristes daten de la segona meitat del segle XIX— no ens consta pas que mai fos recollida a Manlleu. I podem afirmar que, com a mínim des de mitjan segle XX, i potser de molt abans, aquesta ja restava en l'oblit, mentre que el record de l'existència d'un Serpent i la llegenda no han desaparegut mai de l'imaginari col·lectiu dels manlleuencs.⁴

Sí que és cert que Esteve Gaja —i per extensió tot el col·lectiu de *Lletres Amicals*—⁵ es va interessar pel Serpent gràcies a la cançó. Però aquesta l'havien coneguda de mossèn Joan Puntí i Collell (Manlleu, 1886-1962), el qual, establert a Barcelona ja des d'abans de la Guerra Civil, havia estat secretari de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya.⁶ Pel que ens importa, la història arrenca el 23 de setembre de 1951, quan Joan Puntí i Collell va fer una visita a Manlleu amb alumnes de les Escoles Catòliques —institució del carrer Enric Granados, regida per les Germanes Paüles i d'on era capellà. A l'escenari del Centre Catòlic les alumnes, amb la direcció de Puntí, van agrair l'acollida manlleuenc amb un petit recital que incloïa la cançó del Serpent, gràcies al qual es pot considerar el seu 'retorn' simbòlic al lloc de procedència. La publicació, un parell d'anys més tard, de la partitura i la lletra, en el llibre *Manlleu íntim*⁷ —més exactament una composició musical a una veu i piano del mestre Francesc Pujol, de l'any 1941, que inclou la melodia popular—, va acabar d'ajudar a valorar un patrimoni immaterial fins llavors menystingut.

A més, Esteve Gaja també va ser el primer a agrupar en un mateix escrit llegenda i cançó, dues manifestacions de la cultura popular amb un idèntic origen geogràfic, però que llavors existien per separat. Sens dubte, juntes magnifiquen

4. Per a una visió completa sobre tot allò que gira a l'entorn del Serpent, vegeu DONADA MADIROLES, Toni. *El Serpent de Manlleu. Llegenda, cançó i festa*. Manlleu / Vic: Associació per les Tradicions Populars Catalanes «El Serpent de Manlleu» i Editorial Diac, 2009, 148 p.

5. El grup *Lletres Amicals* era format originalment per Antoni Contijoch i Capdevila, Joan Castell i Masallera, Francesc Pujol i Escalé, Josep Prat i Roca i Esteve Gaja i Molist; més endavant s'hi afegí Josep M. Gasol i Almedros. Es dedicaven a elaborar petits treballs sobre temàtica manlleuenc, que es regalaven mecanografiats aprofitant les onomàstiques; això entre els anys 1954 i 1967. Un esbós biogràfic de mossèn Puntí i Collell, escrit per Josep Prat i Roca, es pot llegir a CASTELL, Joan [i altres]. *Lletres Amicals*, 22, original mecanografiat, Manlleu, 1967, [s.n.]. L'original de l'escrit de Josep Prat en realitat data de 1962.

6. Es pot llegir un esbós biogràfic de mossèn Puntí a POUS I ALTAFAJA, Pilar. «Els nostres poetes: Mossèn Joan Puntí i Collell». *Parròquies de Manlleu*, 4055 (27-VI-2010) i 4056 (4-7-2010). Per a conèixer la història i la importància de l'Obra vegeu, per exemple: MASSOT I MUNTANER, Josep. «L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya». A: *El cançoner popular català (1841-1936)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2005, p. 72-87.

7. *Manlleu íntim. Memòries, siluetes i anecdotari*. Ofrena d'uns manlleuencs barcelonins a llurs compatriotes vilatans. Barcelona: Ed. Balmes, 1953. L'ànima del llibre fou mossèn Joan Puntí i Collell.

El Serpent de Manlleu, amb el diamant al cap, en un assaig de la Festa que se celebra anualment a l'entorn de la seva figura (foto: © Toni Donada, 2009).

la figura del Serpent de Manlleu, convertint-lo, pel que fa a animals fantàstics catalans, en un cas singular en tenir alhora una llegenda i una cançó popular que es perden en l'antigor del temps.⁸

Els serpants, una creença molt estesa

Allò que més cridava l'atenció dels serpants, més que no pas la grandària, era la seva cabellera coronada per una pedra, brillant o diamant de molt valor. D'històries de serpants se n'explicaven arreu i molts solien viure en llocs on hi havia aigua. Mossèn Jaume Vilaró i Griera (Sant Bartomeu del Grau, 1868 - Avinyó, 1930) deixà constància d'aquest fet en la primera meitat del segle XX, quan va escriure: «Ja en nostra infantesa [això és, a la segona meitat del segle XIX] nos causavan gran impressió les històries de distints serpants que's diu hi ha hagut en la major part dels llocs de nostra plana de Vich».⁹ No en fa cap relació, però nosal-

8. VILAR I HERMS, Ramon. «De la recerca a la festa». A: DONADA, *op. cit.*, n. 4, p. 8-11.

9. VILARÓ I GRIERA, Jaume (Pvre.). «La serpente de Manlleu». Nota folklòrica dins el *Bulletí del Centre Excursionista de Vich*. Vich: Imp. de Ll. Anglada, núm. IV, 1912, p. 71-72.

tres sabem que, prop del de Manlleu, existia la serp dels Comuns¹⁰ de Torelló. De moltes altres, segur que ja se n'ha perdut el record per sempre. Sí que tenim una relació de la proliferació de serpents en un espai geogràfic relativament reduït i força proper —el que referma que la seva creença era molt general— en el recull de l'any 1926 de *Llegendes del Ripollès*,¹¹ de Josep Ribot i Calpe (Barcelona, 1888-1974): el de la font d'en Jordana (en el camí vell de Ripoll a Campdevàrol), de Llaïers (mig dona, mig serpent), de Sant Amand, de la bauma del Romaní o del Serpent (Sant Jaume de Frontanyà?), de Milany, de Ribamala (en el camí de Ripoll a Sant Joan de les Abadesses) i de Rotllant (Campdevàrol). I això que l'estudi no inclou les altes valls del Ter i la part de Ribes.

També està molt estesa, tal com s'explica a Manlleu, la història del robatori del diamant per part d'algun espavilat, aprofitant l'únic moment que se'n desfà, això és quan va a abeurar-se. Una narració de la qual tenim constància prou reculada en el temps, com es desprèn de l'esment que en fa l'any 1858 el metge i escriptor de la Renaixença Pau Estorch i Siqués (Olot, 1805 - Barcelona, 1871), conegut també amb el pseudònim de *Lo Tamboriner del Fluvià*.

En el seu opuscle *El iman de los venenos*¹² —on s'exposa el seu suposat remei de com eliminar el verí inoculat en el cos humà per les pessigades de serp, mitjançant la que ell anomenava pedra escurçonera o serpentina—, inclou un comentari que és del nostre interès: «Recuerdo que en mi infancia me contaron que existia una serpiente que llevaba en la cabeza un iman de mucha estima, que dejaba en la orilla del río en que quería beber: añadiendo que el que podia arrebatarlo y escapar de su furor, era rico desde luego: que la serpiente se enfurecía al hallarla á ménos, lanzándose al río,... y otras sandeces por el estilo. Este cuento tan vulgar, que algunos de mis lectores habrán oído contar lo mismo que yo, no me cabe duda que tendrá alguna analogía con el descubrimiento de la piedra escorçonera». Un menyspreu similar al ja comentat de Domènec Torrent i Garriga, pel que fa al Serpent de Manlleu, però que ens permet de constatar que dos-cents anys enrere, si més no a la part de la Garrotxa, aquesta història ja era ben popular.

A la recerca de la felicitat

Tot i haver-hi el riu que envolta la Devesa, en el cas del Serpent de Manlleu no pas tothom deia que aquest anés a abeurar-se al Ter, tal com va escriure Gaja. També era habitual sentir explicar que el Serpent tenia el niu al costat o a prop del pou de la Devesa —situat sota la casa de pagès i a tocar del riu, aprofitant una deu d'aigua cristal·lina. Era en aquest niu, o en el mateix brocal del pou, on la bèstia deixava el diamant quan volia beure.¹³ Això entroncaria el Serpent de la Devesa amb els serpents guardians de fonts i pous, alguns dels quals se'ns diu que

10. CABALLERIA I FERRER, Sílvia; SAYÓS I SANTIGOSA, Rosa. *L'encís del riu*. Torelló: Associació d'Estudis Torellonencs, Imp. Sellarès, 1999, p. 57-62 (Monografies de l'ADET; 1).

11. RIBOT I CALPE, Josep. *Llegendes del Ripollès*. Ripoll: Impremta-ofset Bonet, 2008, p. 161-165.

12. ESTORCH Y SIQUÉS, Pablo. *El iman de los venenos, ó sea tratado de la piedra escorçonera o serpiente, su origen, aplicacion, usos, etc.* Barcelona: Imp. de los Herederos de la V. Pla, 1858, 26 p.

13. Coneixem fins a tres versions que estableixen aquest lligam entre el Serpent i el pou de la Devesa. Les de Valentí Puntí (1959), Joan Homs (1983) i Pere Corrius (1983). Vegeu DONADA, *op. cit.*, n. 4, p. 40, 42 i 46, respectivament.

contenien l'aigua de la vida i de la immortalitat, detall sobre el qual, pel que fa al Serpent de Manlleu, no ha quedat constància.

Lògicament hi ha detalls i matisos que es poden haver perdut o oblidat en el temps. En el nostre cas això pot fer que convertim l'agosarat robatori del diamant en una simple rondalla o conte, més o menys divertit. Fins i tot la cançó —en què s'explica, d'una manera graciosa, la gran fal·lera per a engolir per part del Serpent— pot ajudar a donar-ne aquesta visió, convertint l'animalàs en una figura *simpàtica*, la qual cosa fa que, avui dia, molts veguin el fet de prendre la pedra al Serpent com una *injustícia*. Però cal saber que, si ja molt abans Prometeu havia robat el foc dels déus per tal d'assolir el seu poder, en el nostre cas, l'atreviment de qui va prendre la preuada pedra al Serpent tampoc no es tracta d'un simple furt. No copsariem tot el seu sentit si no fóssim conscients que feia ric i assegurava la fortuna a qui l'aconseguia. I això volia dir la felicitat de per vida!¹⁴

Un morter gros, com els d'abans?

No ens ha d'estranyar que, segons l'informant, hi hagi detalls de la llegenda que canviïn, si bé, lògicament, es manté un patró bàsic comú que fa que puguem parlar de la mateixa història. Hi ha, en el cas que ens interessa, una particularitat susceptible de controvèrsia: el morter. Que el Serpent de la Devesa mori enrotllat en un morter de cuina, a sota del qual hi ha amagat el diamant, és segurament l'element més distintiu de la tradició manlleuena, detall que ja apareix en l'article d'Esteve Gaja dins *Ausa*. Hi ha, però, veritables *problemes* per a imaginar-se l'escena i trobar-li una explicació —si és que, en aquests casos, cal.¹⁵ Gairebé sembla ridícul. Com és possible que un simple morter de cuina, per gros que fos, acabés amb una bestia en furiosa? Hi ha des de qui s'aferra a la impossibilitat d'esmicolar-lo, ja que era fet de pedra, a aquell que justifica la dificultat de capgirar-lo, en no tenir nanses i ser de mal agafar. Des de fa uns quants anys, el dia 14 d'agost Manlleu celebra una festa durant la qual es representa la llegenda. En aquesta, per a fer visible el paper destacat del morter en tota la història, ha calgut engrandir-lo. Una aberració? Si amb anterioritat ja havíem parlat de l'ofrena del diamant a la Mare de Déu —segurament un afegit posterior— i dels equívocs que hi ha sobre aquest fet,¹⁶ aquí se n'hi podria amagar un altre.

14. Va ser així en el cas d'una pastora que es va apoderar d'un d'aquests diamants d'un dels serpents que vivien en una de les coves, prop del castell de Montsoliu (o Montsoriu) i a qui, segons diu, alguns vells de la zona havien conegut. MESTRES, Apel·les. *Llegendes del Montseny*. Selecció a cura de Carme Rubio i M. Carme Bernal. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, p. 22-24. L'original va obtenir el premi del «Llegendari popular català» de l'Institut Patxot el 1927, però no va ser publicat fins al 1933.

15. «(...) ¿Cómo diferenciar los entes completamente fantásticos de las criaturas basadas, aunque sea mínimamente, en animales reales? Para el que transmite y vive en una tradición concreta, ambas categorías existen, lo fantástico y lo visible, aunque dudo que en el mismo nivel de realidad. La manera de separar el mito de la realidad, si es que alguien desea hacerlo, muchas veces viene impuesta desde el exterior de la cultura que contiene ese mito. La ciencia occidental es una de esas tradiciones impuestas a muchas culturas que ha ayudado (¿obligado?) a diferenciar mito y realidad, siempre sepultando el mito en un alud de lógica occidental y matemáticas arábicas. ANGULO, Eduardo. *Monstruos. Una visión científica de la criptozoología*. Madrid: Editorial 451 Editores, 2007, p. 17.

16. En la nostra recerca vam poder documentar que, segons els informants, varia la Mare de Déu a la qual es fa ofrena del diamant. DONADA, *op. cit.*, n. 4, p. 50-51.

L'aparició del gros morter, element clau en el desenllaç de la llegenda del Serpent (foto: © GFM/David Fajula, 2009).

En general, d'aquells serps dels quals sabem la mort, sovint ho fan enrotllats en algun estri, més o menys sofisticat, on s'havia amagat aquell qui li havia pres el diamant; ja fos una caixa plena de fulles tallants (Serpent de Rotllant, Campdevànol, 1925)¹⁷ o bé un barril ple de claus per la part de fora (Sant Feliu de Pallerols, 1951).¹⁸ En aquests casos és evident que mor estripada pels talls. Això no passa amb el Serpent de Manlleu que mor enroscat al morter, hi ha qui diu que rebentat en intentar fer-lo miques, i d'altres, simplement, consumit en no poder recuperar el seu diamant. En tot cas, el pispa es mira l'escena a distància, ja que, evidentment, sota el morter només hi cabia la preuada pedra. Però cal matisar que tampoc no és ben bé així en totes les versions que coneixem. Valentí Puntí (1959)¹⁹ no esmenta el morter, i diu, en canvi, que el brillant va ser amagat sota un bugader o bóta. Certament, és opinió majoritària que el diamant va ser tapat amb un morter de cuina —tradicció ja ben afermada—; però també és cert que, a continuació, els informants sovint remarquen que *en aquell temps* els morters eren més grossos que no pas ara.

17. RIBOT, *op. cit.*, n. 11, p. 165.

18. ROMEU I FIGUERAS, Josep. *Llegendes de la Garrotxa*. Sant Vicenç de Castellet: Farell, 2004, p. 38 (Col·lecció Popular. Llegendes; 14).

19. DONADA, *op. cit.*, n. 4, p. 40.

Morter de pedra per fer la bugada, reutilitzat com a torratxa. La Pobla de Cérvoles (les Garrigues) (foto: © Ramon Vilar i Herms, 1985).

Però podrien estar parlant realment tots ells del mateix? La primera estrofa d'una cançó popular, ben coneguda pel Conflent i el Rosselló, i publicada en el segle XIX per Bonaventura Petit a Perpinyà, diu: «Sant Josep *fa bugada / de dintre d'un morter*, / hi posa una flassada, / també lo travesser. La Verge Maria / hi posa lo llençol / i los àngels canten / la, do, re, mi, fa, sol, / al·leluia, / kyrie eleison».²⁰ Si fem cas d'aquesta lletra, podríem convenir que podria molt ben ser que el morter del Serpent de Manlleu no fos en realitat un morter de cuina, sinó que caldria imaginar-se'l més aviat gran com un bugader. Tot i no trobar aquesta accepció en els diccionaris, la cançó *Sant Josep fa bugada* fa ben evident que antigament s'usava *morter* també per a referir-se a allò que nosaltres en diem habitualment *bugader*. De fet, encara ara tenim constància de l'ús d'aquesta paraula en aquest sentit a les comarques de les Garrigues i el Priorat.²¹

Per poc que coneguem com es feia la bugada antigament, el mot no ha de sorprendre. Quan es rentava la roba, dins el bugader també s'hi feia una mena

20. Aquesta cançó es pot trobar, i llegir-ne un comentari, a AYATS ABEYÀ, Jaume. *Explica'm una cançó. Tió, Nadal i Reis*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2009, p. 86-89 (Toc de Gralla 2). El destacat en cursiva és nostre.

21. La notícia de l'ús del terme *morter* aplicat a un *bugader* a les comarques de les Garrigues i el Priorat m'ha estat facilitada per l'etnomusicòleg Ramon Vilar i Herms, a partir d'uns treballs de camp fets en aquestes comarques durant la dècada de 1980.

Bugader de terrissa a can Pujolriu, Tavertet (foto: © Jordi Gumí, 2010).

de barreja (morter) amb les diferents capes de roba, les closques d'ou i la cendra que feien de sabó, i l'aigua que s'hi anava abocant; alhora que per acabar de fer neta la roba també s'havia de picar —l'allioli que es fa amb un morter de cuina també és una barreja que necessita d'una picada. L'oblit d'aquesta accepció del terme, però no el seu ús per a explicar-ne la llegenda, hauria creat, amb el pas del temps, l'equívoc; sobretot amb l'afegitó *de cuina*. Una estança, d'altra banda, gens estranya al morter o bugader, ja que en molts casos era a la cuina, al costat de la llar de foc, on es feia la bugada. El morter, quan era de terra o de pedra, podia fins i tot ser fixat amb obra a la paret, ja fos a la cuina mateix o a l'exterior de la casa. De morters també n'hi havia de fusta i, cronològicament més cap aquí, de zenc; es caracteritzaven per tenir un forat a la part de baix, per on s'escolava l'aigua de la bugada. Tapat amb un espigot —o amb allò que hom tingués a mà— podia conservar el líquid i convertir-se en una bona pica o safareig on refrescar-se o pel que convingués. Amb l'aparició i l'extensió de l'ús del sabó les dones acabarien fent tot el procés de rentar a la vora del riu o al canal. D'aquesta manera, l'ús dels morters va anar minvant, convertint-se en autèntiques peces de museu, d'utilitat desconeguda per les noves generacions, nascudes ja a l'empara de les modernes màquines de rentar.

Resumint, no seria estrany que el Serpent de Manlleu hagués passat de morir enroscat en un gros morter, d'aquells amb els quals abans es feia la bugada, a fer-ho enrotllat a un altre que, pel fet de no haver perdut mai la seva utilitat, encara ara de seguida ens ve a la memòria: el morter de cuina.

La cançó *El Serpent de Manlleu*

Esteve Gaja, en el seu article dins *Ausa*, reproduïx també dues versions de la cançó del Serpent. En primer lloc, la lletra que va recollir mossèn Cinto Verdguer quan era estudiant i mestre a Can Tona. Inclosa dins els anomenats Materials Aguiló, Gaja la coneixia perquè mossèn Joan Puntí i Collell l'havia publicada en un petit article, inclòs dins el programa de la Festa Major de Manlleu de 1927. I una segona, amb la melodia, que havia estat reproduïda en el llibre *Manlleu íntim* (1953) i que, com hem comentat a l'inici d'aquest article, seria la culpable del desvetllament del seu interès pel Serpent. Però avui dia coneixem més versions d'aquesta cançó, de moltes de les quals sabem la procedència. I ens en consten no tan sols diverses variants literàries (Riudeperes i Tagamanent), sinó també melòdiques (Gombrèn, Sant Feliu de Pallerols i Salselles), essent la capital de la Vall d'Hostoles d'on n'hi ha recollides més mostres.

Però la versió de la cançó del Serpent, publicada dins *Manlleu íntim*, és la que s'ha acabat imposant, popularitzada sobretot pel grup Ara va de Bo que, a més d'haver-la enregistrada diverses vegades, la inclou encara ara en alguns dels seus espectacles. També és així, perquè durant dècades va ser l'única variant que es coneixia que n'aportava la tonada.²² Però la incògnita era saber d'on havia tret la melodia popular per a la seva composició el mestre Francesc Pujol.

La versió segona de Gombrèn, de mossèn Joan Sala (1927)

El més lògic, tenint en compte que Francesc Pujol i Joan Puntí van ser director i secretari, respectivament, de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, era pensar que l'original calia cercar-lo dins aquest vast arxiu, en bona mesura encara per inventariar.

Coneixíem, d'antuvi, una versió del *Cançoner del Ripollès* amb una gran semblança. Mossèn Martí Morera i Ferrer (Castelltallat, 1880 - Sant Martí de Centelles, 1954) va ser un dels seus informants i la va recollir a Gombrèn, d'on va ser vicari entre 1912 i 1917, amb el títol de *La serp*.²³ A banda de la lletra (molt més curta), tenia algunes petites variacions melòdiques i era transcrita en l'anomenat ritme lliure, és a dir, sense les barres divisòries; només amb uns signes de respiració que marquen els hemistiquis dels versos. Això feia pensar que no podia ser exactament aquest l'original sobre el qual el mestre Francesc Pujol havia treballat, tot i que ja semblava apuntar una clara procedència ripollesa.

L'original *perdut* es guarda dins el material que mossèn Joan Sala va trametre a l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya entre el 1925 i el 1933, a la qual

22. Per a un estudi complet de la cançó i conèixer les diferents variants, consulteu DONADA, *op. cit.*, n. 4, p. 53-83.

23. L'original es guarda actualment en l'ACRI (Arxiu Comarcal del Ripollès) 14-10-111 Col·leccions, Partitures Musicals, *Cançoner del Ripollès*, núm. 444. El conjunt va ser publicat en el volum JUAN I NEBOT, Maria Antònia (ed.). *Cançoner del Ripollès*. Revisió dels textos de Jordi Mascarella i Rovira. Ripoll: Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, 1998, 580 p. Mirant l'original de la cançó *La Serpent*, ens adonem que en l'edició del text que fa el *Cançoner del Ripollès* es transcriu erròniament l'inici de la cançó: «Per davant de...».

Mn. Martí Morera, a l'esquerra, informant del *Cançoner del Ripollès* i cantaire de la versió de la cançó *El Serpent de Manlleu* que va transcriure Mn. Joan Sala i Salarich, a la dreta, un dels més destacats recopiladors de l'*Obra del Cançoner Popular de Catalunya* (fotos: Bisbat de Vic).

caldria sumar la que va quedar pendent d'enviar, amb l'esclat de la Guerra Civil i el seu assassinat. Mossèn Joan Sala i Salarich (Viladrau, 1882 - Sant Pere de Torelló, 1936) és un cas atípic dins de l'Obra, ja que feia la tasca de recopilació tot sol —les missions de recerca de l'Obra eren formades normalment per dues persones—, aprofitant els destins i el temps lliure que li deixava el seu ministeri sacerdotal.²⁴ Això no el privà de recollir una gran quantitat de cançons —més de mil set-centes!— i enviar un material d'una gran qualitat a l'Obra. La cançó *El Serpent de Manlleu* es troba dins la quarta tanda de material que mossèn Joan Sala hi va fer arribar el 24 d'octubre de 1927 i té el número LXI. Un aplec de 169 cançons, realitzat entre el 2 de gener i el 25 de setembre de 1927, a cavall del Ripollès i la Segarra, aprofitant els seus destins a Sant Quintí de Puigrodon (antiga parròquia del municipi de Campdevàrol), d'on era vicari des de l'any 1925, i el seu nomenament com a regent de la Maçana, el mateix any de la tramesa.²⁵

24. Es pot llegir una semblança de Mn. Joan Sala i Salarich en OBRA DEL CANÇONER POPULAR DE CATALUNYA. *Materials. Volum XVIII. Missions de recerca per Joan Sala i Salarich*. Ed. a cura de Josep Massot i Muntaner. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, 373 p. El volum reproduceix encara no una tercera part del material de Mn. Joan Sala, entre aquestes no hi ha la cançó del Serpent.

25. Arxiu de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. Abadia de Montserrat, C-62. Missió Joan Sala, prev. Tanda quarta. 2 de gener a 25 de setembre del 1927, Ripollès-Segarra. Amb el número LXI, *El Serpent de Manlleu*.

Per les seves anotacions, sabem que havia estat el 7 de març del 1927, quan el rector d'Aranyonet —parròquia veïna a la de Puigrodon i propera també de Gombren— va cantar quatre cançons a mossèn Joan Sala. Concretament, dues variants de *La vella i l'estudiant*, originàries de Prats de Lluçanès; *La Samaritana*, de procedència desconeguda, i *El Serpent de Manlleu*, de Gombren. La gran semblança, que ja ens havia cridat l'atenció, s'entén encara més quan descobrim que el cantaire va ser mossèn Martí Morera, llavors rector d'Aranyonet. Per tant, el qui havia estat recopilador pel que fa al *Cançoner del Ripollès* passa a ser cantaire en la missió de Joan Sala, que és qui en fa una nova anotació melòdica, ara amb els compassos corresponents.²⁶ L'ús indistint del masculí i del femení per a referir-se als serpents, que ja havíem àmpliament documentat, té aquí un altre exemple. Tot i que es parla d'una serpentina, el títol que va donar Joan Sala a la cançó és *El Serpent de Manlleu* i fa així:

Airós

Part d'a - munt de Man - lleu, si n'hi ha u - na ar - bo - le - da, si n'hi ha u - na ser -
pent, to - ta la gent se men - ja. Si no ho cre - ieu, diu que ho a - neu a
veu - re, que ho tro - ba - reu.

Part d'amunt de Manlleu,	si n'hi ha una arboleda,
si n'hi ha una serpentina,	tota la gent se menja.
<i>Si no ho creieu,</i>	
<i>diu que ho aneu a veure,</i>	
<i>que ho trobareu.</i>	
S'ha menjat set godais,	la truja i la porquera.
S'ha menjat un bover,	els bous i la carreta;
un piquet de soldats,	llances i baionetes;
una professó de gent,	ganfarons i banderes,
i <i>hasta</i> al senyor rector,	que anava al seu darrere.

Les diferències pel que fa al text amb la versió del *Cançoner del Ripollès* són mínimes. En primer lloc, l'inici del primer vers, abonat per la confusió de l'expressió *part d'amunt* (en l'original de Joan Sala escrit *part de munt*) i transcrita, amb anterioritat, *per damunt*. De fet, aquest començament de cançó és, de tots els que coneixem, el més imprecís i equívoc. N'hi ha de molt més concrets i descriptius,

26. Tot i que el *Cançoner del Ripollès* només assigna una cançó a Mn. Martí Morera, una ullada acurada en fa descobrir d'altres de possibles. El sistema de transcripció en ritme lliure i la procedència de Gombren les delata. Hi trobem també les recollides per Joan Sala, *La Samaritana* i *La vella de Madrid* [això és, *La vella i l'estudiant*]; però també *La porqueirola*, *La presó de Lleida* o *La mort de la núvia*.

excel·lint la versió de Tagamanent: *Sota el pont de Manlleu / n'hi ha una aigua molt ferma. / Voreta vorejant / n'hi ha una pollancreda*. Una descripció exacta de la situació de la Devesa de Manlleu. L'altre detall és en el darrer vers, transcrit aquí *que anava al seu darrere*, mentre que en la versió primera de Gombrèn es diu *que anava tot darrere*.

El nombre de versos, exceptuant la tornada, és de catorze. La impossibilitat de construir versos de quatre pot fer pensar que no fos cantada pel sistema de *deixapren*, detall que de tota manera no apunta Joan Sala. Tampoc no es diu que sigui així en l'original *La serp* del *Cançoner del Ripollès*. De tota manera, sí que sabem d'altres cançons recollides en la mateixa època a Gombrèn i publicades en el mateix cançoner, com ara *La mort de la núvia* i *Mentides diu la gent*, amb l'ús de la concatenació. I pel que fa més específicament a la cançó del Serpent, en una versió recollida pel pare Nolasc del Molar a Sant Feliu de Pallerols ja s'apuntava la possibilitat d'aquest tractament formal.²⁷

La cançó a una veu i piano del mestre Francesc Pujol (1941)

Quan Puntí i Collell va fer pública la cançó d'*El Serpent de Manlleu* en el llibre *Manlleu íntim* (1953) —la partitura original de Francesc Pujol data del 21 d'octubre de 1941— no va anotar (potser perquè tampoc no era el lloc) cap de les dades que les *Normes generals per a la recollida de les cançons* exigien. Com ara la localitat de procedència, l'edat, el sexe i l'origen del cantaire i altres motius ocasionals que hi poguessin anar relacionats. Només un genèric: *Lletra i melodia del Cançoner Popular Català*. La troballa de l'original de mossèn Joan Sala ha permès de resoldre la incògnita i, de retruc, re-situar la cançó del Serpent que s'ha popularitzat com una peça compositiva del mestre Francesc Pujol i Pons (Barcelona, 1878-1945), tractada a la manera d'un *lied* català i trenada, pel que fa al text, a partir d'un parell de fonts documentals que si ja intuïem, ara se'ns fan del tot evidents.²⁸

Cal saber que l'Obra, pel que fa a la recerca, també incloïa el buidatge d'obres publicades. Precisament, Joan Puntí i Francesc Pujol van ser els encarregats de fer el buidatge del *Romancerillo Catalán* de Manuel Milà i Fontanals²⁹ (Vilafranca del Penedès, 1818-1884). I aquí hi ha l'altra font en la qual poua la versió oficial de la cançó del Serpent. L'observació i confrontació dels textos del *Romancerillo* —la col·lecció més completa i seriosa de lletres de cançons tradicionals publicada

27. DONADA, *op. cit.*, n. 4, p. 69-70.

28. Abans de localitzar el manuscrit de mossèn Joan Sala havíem parlat d'aquesta variant, que coneixíem gràcies a la cançó del mestre Pujol, com de la versió de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya i la datàvem, tot i no tenir constància d'aquest fet, entre 1922 i 1936, ja que intuïem que era deutora del seu fons, aspecte ara confirmat. DONADA, *op. cit.*, n. 4, p. 74-76.

29. MILÀ I FONTANALS, Manuel. *Romancerillo Catalán. Canciones tradicionales (segunda edición refundida y aumentada)*. Tomo octavo de las Obras Completas del Doctor D. Barcelona: Librería de Alvaro Verdagué, 1896, p. 400. Aquesta cançó no apareix en l'edició que en va fer la MOLC (núm. 47). Pel que fa a l'estudi que esmentem: PUJOL, Francesc; PUNTÍ, Joan. *Observacions i apèndixs al «Romancerillo Catalán» de Milà i Fontanals*. Barcelona: Obra del Cançoner Popular de Catalunya, volum I, fascicle I, 1926.

en la Catalunya del segle XIX— i la que hem anomenat versió segona de Gombrèn, de mossèn Joan Sala, ens permet d'esbrinar d'on surt realment l'escrit de la composició de Francesc Pujol i descobrir-ne detalls curiosos. No seria estrany que aquesta peça musical tingués la seva gènesi en l'estreta relació entre aquest i mossèn Puntí, el qual, tenint en compte la seva faceta d'escriptor, pot molt ben ser que fins i tot intervingués en l'arranjament mateix del text.

Romancerillo Catalán Milà i Fontanals (segle XIX)

Al camí de Manlleu
n'hi ha una poiancreda,
n'hi ha un serpent molt gros
que esgarrafa de veure.

*Si no ho creieu,
diu que ho aneu a veure
i ho trobareu.*

Tota la gent que hi van,
si els pot haver se'ls menja.
S'ha menjat nou guadais,
la truja i la porquera,
i també un parei de bous,
una burra i una euga,
moltons a prop de cent
i nou-centes ovelles.

Mn. Joan Sala i Salarich Segona de Gombrèn (1927)

Part d'amunt de Manlleu,
si n'hi ha una *arboleda*,
si n'hi ha una serpent,
tota la gent se menja.

*Si no ho creieu,
diu que ho aneu a veure,
que ho trobareu.*

S'ha menjat set godais,
la truja i la porquera.

S'ha menjat un bover,
els bous i la carreta;
un piquet de soldats,
llances i baionetes;
una professó de gent,
ganfarons i banderes,
i *hasta* al senyor rector
que anava al seu darrere.

Francesc Pujol Cançó a una veu i piano (1941)

Part d'amunt de Manlleu
n'hi ha una pollancreda;
n'hi ha un serpent molt gros,
esgarrafós de veure.

*Si no ho creieu,
diu que ho aneu a veure
i ho trobareu.*

Tota la gent que hi va,
si els pot haver se'ls menja;
s'ha menjat nou godalls,
la truja i la porquera.
S'ha menjat dos cavalls,
una burra i una euga;
moltons a prop de cent
i nou-centes ovelles.

S'ha menjat un bover,
els bous i la carreta;
un piquet de soldats,
llances i baionetes.
Tota una processó,
gonfanons i banderes;
també el senyor rector,
que anava al seu darrere.

La cançó del mestre Pujol està perfectament construïda. A primer cop d'ull ja ens adonem que la suma dels textos de les versions de Milà i Fontanals i de Joan Sala permeten d'allargar la cançó, ja que es complementen, aconseguint bastir, un cop suprimides les parts repetides, una tirallonga de fins a cinc estrofes de quatre versos, a més de la tornada.

La primera part correspondria a la de Milà, llevat del primer vers que coincideix amb el de Gombren —potser per atorgar-li l'autoria, ja que és qui n'aporta la melodia?—, així com la tornada, que de tota manera són pràcticament idèntiques. Hi ha en general, en tot el text, correccions de tipus gramatical i normatiu, amb la supressió, per exemple, del castellanisme *hasta*, però també dels dialectalismes, com ara *guadais*. També són evidents retocs de tipus estilístic, com el d'*una professó de gent*, per *tota una processó* —calc de l'expressió anterior, existent ja en la versió de Milà, *tota la gent*. Però el detall més sorprenent és la modificació que provoca la repetició dels bous en sumar les dues versions. Això converteix el *i també un parei de bous* de Milà i Fontanals, en *s'ha menjat* —fórmula d'inici ja present per duplicat en el text— *dos cavalls*. Una llicència per a poder quadrar el text en estrofes de quatre, ja que no hi ha cap de les variants conegudes on es parli de cavalls.³⁰ La superposició de les versions evidencia, doncs, que els *dos cavalls* són una invenció, però que ben mirat tampoc no desentonen tant al costat d'*una burra i una euga*.

Una cançó d'un picaresc innocent

Tot i que en els indrets on es va recollir la cançó —a la plana de Vic i per les comarques veïnes— hi havia una rica tradició relacionada amb l'existència de serpents molt més propers a cadascun dels llocs, és evident que el de Manlleu va transcendir el que hauria estat el seu àmbit natural gràcies a la cançó. És a la zona de Sant Feliu de Pallerols —lloc amb una llarga tradició musical i molt bons compositors i instrumentistes—, d'on tenim més mostres recollides i on, si fem cas dels materials de camp, la seva memòria va perdurar més en el temps.

També podria ser una mostra de la pervivència i la popularitat de la cançó per la banda de la Garrotxa, l'esment que en fa l'escriptor, pintor i empresari de figures religioses Marià Vayreda (Olot, 1853-1903) en la seva novel·la *Sang Nova* —compendi programàtic i doctrinari dels pressupostos del regionalisme tradicionalista—,³¹ publicada l'any 1900. En una escena idealitzada —fins i tot, en una nota a peu de pàgina, Vayreda s'excusa de forçar la ficció per arrodonir el quadre, tot per accentuar el valor moral del protagonista— hi és descrita la festa final de la sega. Els pagesos ho celebren amb manifestacions folklòriques com ara el *ball de la cuca fera*, danses amb les falçs —«de caràcter guerrer degenerat», diu Vayreda, i semblants als balls de bastons— i sardanes. Acabada la ballaruga, arriben *les velles cançons de la terra*. És llavors quan el protagonista, D. Ramon de Montbrió, aprofitant la bona veu i afinació dels segadors, «si bé moltes d'elles desgraciadament destrocades per influències malastrugues», organitza amb una destresa inaudita una coral:

30. Hi ha la versió de mossèn Jaume Vilaró, recollida a la Vall d'Hostoles a finals del segle XIX, en la qual s'esmenten *matxos*, uns animals més forts i resistents, ideals per al treball a pagès i que potser s'adriren més amb el context dibuixat per la cançó. Però aquest mot té la pega de ser una paraula plana —el vers demana que sigui aguda— i, a més, podia ser considerada en aquell moment com un castellanisme (consta així en la primera edició del diccionari de l'IEC). DONADA, *op. cit.*, n. 4, p. 62-63.

31. Per a una visió de l'obra de Marià Vayreda: YLLAS, Edgar. «El carlisme reciclat i l'inconscient català». *El Contemporani*, núm. 13, Editorial Afers (Catarroja) i Centre d'Estudis Històrics Internacionals (Universitat de Barcelona) (2004), p. 27-32.

El Serpent envestint la *tropa* pels carrers de Manlleu durant la seva Festa (foto: © Xevi Vilaregut, 2006).

«Lo cert és que jamai aquelles melodies, records de la infantesa, relíquies d'un passat llunyà, en què l'art i el sentiment brolla· ven del mateix cor del poble, havien sigut recollides amb tanta devoció pels mateixos que les exhalaven. Semblava com si, per virtut màgica, revetllessin el geni de les muntanyes (...)

Les sentides estrofes de “L'estudiant de Vich”, plenes de sentiment i frescor; les del “Mariner”, d'un romanticisme tan catalanesc, embaumades amb les aures del mar; les de la punyent tragèdia “Els estudiants de Tolosa”, les de “La filadora” i del “*Serpent de Manlleu*”, d'un picaresc innocent; les “Muntanyes regalades”, plenes d'enyorança i dolça melangia; les cíniques i despiadades de “La Jutjessa”, i tantes altres de l'inacabable repertori de la musa popular, eren ensajades de primer, i seguidament executades amb una delicadesa i un art tan seductors, que deixaven admirats els mateixos executants, que no es creien capaços de tanta perfecció. És que, de la mateixa fusta del músic-poeta que les havia creades, una lleugera insinuació del mestre intel·ligent, els bastava per identificar-se amb la consciència de l'autor.

La nit venia damunt i calia acabar, més que fos amb recança de tothom. Faltava el remat obligat de cada any abans de desferse les colles: la cançó dels Segadors.»³²

32. VAYREDA, Marià. *Sang Nova*. Pròleg i revisió de Josep Miracle. Barcelona: Selecta, 1984, p. 323. El destacat en cursiva és nostre. (Volum de les *Obres completes*.)

La veritat és que sorprèn trobar-se la cançó del Serpent citada enmig d'autèntiques joies de la música tradicional catalana. Certament, l'autor de *Sang Nova* podia conèixer la lletra de la cançó del *Romancerillo catalán* de Milà i Fontanals,³³ publicat en 1882, però no creiem que sigui aquesta la seva font d'inspiració. També seria curiós que entre la gran quantitat de lletres de cançons populars que transcriu el *Romancerillo* —gairebé sis-cents, de les quals només n'anota el text, però no la melodia— li cridés precisament l'atenció aquesta, inclosa en l'apartat de diverses. El títol mateix que li va donar Milà en el seu llibre *Canción mentirosa*, mentre que Vayreda parla explícitament de la del *Serpent de Manlleu*, pensem que també apunta en aquesta línia. Però són sobretot les diverses mostres de la cançó que coneixem aplegades a la Vall d'Hostoles —alguna a la mateixa època en què va ser escrita la novel·la— allò que ens fa creure que Marià Vayreda la coneixia de primera mà i que la seva cita no seria fruit de la casualitat. Qui sap si en el seu esment hi ha algun motiu, personal o lligat al mateix procés creatiu de l'escriptura, que se'ns escapi o, potser, simplement es va sentir atret per la seva naturalesa humorística, d'un *picaresc innocent*.

Però la rica tradició garrotxina de la cançó del Serpent es veurà sobrepassada per la tria de la melodia gombrenesa per part del mestre Francesc Pujol. És aquesta la que, després de ser rescatada d'entre les trameses de cançons de mossèn Joan Sala i amb els retocs, pel que fa al text, posats al descobert en aquest article, s'ha acabat convertint en la cançó *oficial* del Serpent de Manlleu.

33. En el mateix llibre *Sang nova*, s'explica que el protagonista, D. Ramon de Montbríó, «a Barcelona es relacionà amb aquells petits escamots d'artistes, de músics, de poetes i d'antiquaris que representaven el deixondiment intel·lectual de Catalunya i somniaven en braços dels Milà i Fontanals, dels Aguiló, Rubió i altres. A la bona amistat d'aquests darrers, que el prengueren de grat, degué la depuració i sanejament de moltes de ses idees i l'orientació d'algunes altres que en duia d'indécises».